

ГУМАНІСТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ДАМІАНА НАЛИВАЙКА У КОНТЕКСТІ БАРОКОВОЇ ЕСТЕТИКИ

Дослідники по-різному оцінюють світоглядні концепції бароко. Ще до недавнього часу бароко трактували як схоластичне явище, за штукарством якого важко було розгледіти «живий» літературний процес. Захоплення Ренесансом затьмарювало барокову неоднозначність. Лише після студій Дмитра Чижевського [9] оцінка цього доволі тривалого явища в українській культурі поступового змінювалась.

Актуальність статті зумовлена потребою детального аналізу доробку Даміана Наливайка у системі літературних досліджень, що пов'язані із явищем раннього бароко.

Мета дослідження полягає у виокремленні індивідуально-авторського підходу Д.Наливайка до витлумачення сучасної йому філософії життя.

Сьогодні бароко є чи не найбільш досліджуваним явищем як на рівні стилю епохи, так і на рівні його персоналій. Поступово вщухають дискусії щодо правомірності визнання раннім бароко кінець XVI – початок XVII століття, хоча теоретичне обґрунтування цієї літературно-мистецької колізії досі залишається відкритим.

Бароко цікаве, насамперед тим, що воно дивовижним чином поєднувало «непоєднуване». Гра світла/тіні – суть цього стилю. Особливість цієї гри, у порівнянні із західноєвропейським бароко, у тому, що українське бароко не таке контрастне, воно тяжіє до світлих сторін художньої практики. Воно «не протиставляє (принаймні, рідко) себе Ренесансному гуманізму» [1, 65].

Загальнолюдські цінності гуманізму, який нині ми тлумачимо головню у контексті християнському, або іншими словами благого людинолюбства чи любові до ближнього, набувають особливого звучання у естетиці раннього бароко в доробкові митців-острожан. Цікавим у цьому руслі видається аналіз

гуманістичних філософських позицій Даміана Наливайка у контексті функціонування барокової естетики у її класичному європейському розумінні. Хоча на руських землях наприкінці XVI - початку XVII ст. панували ідейний та суспільно-політичний розбрат, що не могло не відбитися на літературі, діалог із західним світом відбувався, про що свідчать численні трактати, виступи, промови культурно-освітніх та духовних діячів того періоду, до кола яких належав Даміан Наливайко.

Літературна спадщина України, згідно розвідок В. Яременко [12], у цей період збагачується полемічними трактатами, пристрасними філософськими ліро-епічними текстами, які були спрямовані на інтелектуального читача. Хоча культурний розвій, а навіть, формування ціннісних мистецьких концепцій, відбувалися у складних умовах роздробленості – переважна частина українських земель упродовж XIV-XVI століть перебувала у складі Литви, Польщі, інших держав. Соціальна нестабільність поєднувалася з національно-духовною – місцеві культура, мова, традиції, вірування трансформувалися під впливом католицизму. «На противагу культурному переломові ціннісних орієнтирів в освічених колах визріває переконання, що відсутність стійкого морального стрижня, спільних соціальних бачень розвитку українських земель, патріотичного запалу зумовлюватимуть і надалі перманентний стан роздробленості і загрожують самому національному існуванню народу» [9, 140]. Такі позиції віднаходимо у дослідженнях Дмитра Чижевського

Культурна еліта періоду XVI-XVII століть орієнтується на вироблення нової системи ціннісних орієнтирів, які конче необхідно протиставити загальній зневірі в існуючу систему духовних цінностей. Власна культура мислиться як один з найдієвіших засобів відродження самосвідомості, зміцнення волі народу до боротьби за екзистенцію державницьку. Відтак, зростає увага митців до ідеалізованого зображення державних мужів з метою заклику до виявлення активної позиції й звернення до проблем народницьких. Іншими словами, панегіризм, який стрімко набирал обертів у

літературі цього часу, варто розглядати не тільки як етикетний прояв, але й як прийом літературного спонукання, своєрідний примус української еліти до усвідомлення нею національної ролі. Недарма у цей час відроджується культ київських князів, які своєю діяльністю утверджували велич Київської Русі, насамперед, Володимира Хрестителя. Помітними ці процеси ставали у місцях конгломерації культурної еліти того періоду. Тривалий час таким центром був Острог, де з 1605 року видавничою справою керує Даміан Наливайко.

Загалом аналіз окремих, – соціально-філософських та етико-гуманістичних аспектів проблеми сутності й сенсу людської природи в українських сьогоденнях соціальному, моральному, психологічному (соціально-психологічному), культурному і літературному вимірах, зокрема, набуває принципової актуальності.

Наприкінці XVI століття перелом естетичних цінностей був особливо відчутним. Можна сміливо говорити про панування ідеології знеціненості індивідуального буття і розв'язання нагальних соціально значимих завдань через смерть окремого індивіда або ж на шляху до пізнання вищих смислів через християнські концепти у сучасному їх розумінні.

Розмірковуючи над питаннями функціонування нових гуманістичних устремлінь, варто зважити на барокову концептуалістику інверсивності змісту категорій «життя – смерть – безсмертя». Ці три складники у класичному розумінні ціннісної системи літератури бароко творять складову барокової свідомості автора в межах уявлення про смерть як «хворобливий шлях до зцілення духовного» [7, 23] і умову вивищення людини над гріховністю.

З позицій сказаного вважаємо за доцільне детальніше проаналізувати формування нової естетичної культури на прикладі героїко-стоїстичних творів Даміана Наливайка.

Поетичні пошуки Даміана Наливайка можна розглядати як носій християнських вартостей і гуманістичної культури. Гуманістичний світогляд

як узагальнена система поглядів, переконань, ідеалів базується навколо одного центру – людини. Саме людина є системоутворюючим фактором, ядром гуманістичного типу світогляду, що притаманний аналізованій постаті.

У поетичному світі автора поліфонічного характеру звучання набуває пошук сенсу буття. Йдеться про появу енергетичного світосприйняття, сповненого зачудуванням людиною та її можливостями до власного вдосконалення через призму повного прийняття вищого блага. Тобто, це бачення навколишнього середовища у тісному зв'язку із власним внутрішнім світом, із світом потойбічним, це сприйняття його з допомогою звуку і кольору як різновидів матеріальної енергії. Антитетичну боротьбу - чергування добра і зла, світла та п'тьми, війни та миру - митець бачить практично у всьому. І тоді у цьому контексті виникає запитання: у чому сенс існування митця – як культурно-освітнього діяча і як людини, що є частиною цього Всесвіту. Подібний рівень світосприйняття можна пояснити переломним біографічним фактом, що мав місце у житті Даміана Наливайка.

До кінця 90-х років XVI століття разом із молодшим братом Северином, який був сотником надвірного війська князя Острозького, Даміан брав участь у збройних нападах острозького двору на прихильників Брестської унії 1596 року, громив маєтки українських феодалів, які зраджували православну віру. Зауважимо, що подібні вчинки на той час було рівнозначними зраді свого народу і батьківщини.

Після 1597 року, коли стратили брата Северина, Даміан залишається у тіні громадського життя. Він прагне навіть на підписуватися власним прізвищем, бо його з образливим змістом почали вживати уніати й католики на все українське населення.

З цього часу змінюється вид діяльності Даміана Наливайка, який вирішив «промишляти у своїй домівці хлібом духовним, літературним і видавничим» [9, 32].

Аналізуючи ідейно-змістову складову поетичного доробку Даміана Наливайка варто звернутися до проблеми естетичного у бароко з позицій загальнолюдських цінностей.

Зростає роль морального чинника в подоланні економічної та духовної кризи України на сучасному етапі. Вагомим є ідеологічний чинник у процесі державотворення. У зв'язку з цим необхідно звернутися до розгляду гуманістичного потенціалу християнського вчення. Вирішення глобальних проблем сучасності теж пов'язане з переходом на позиції послідовного гуманізму.

Час, а також поняття спадковості історичної пам'яті відіграють значиму роль, коли йдеться про пороговість, тобто перехід із одного стану чи світу в інший:

*Однаково люди життя покидають,
А інші приходять і їх заміщають[4, 35].*

Чи не основна роль відводиться часу у позиції творчої екзистенції людини: саме мить, послана вищою силою, дає людині усвідомлення сенсу життя. Йдеться про твір «Про час»:

*Бо того не певен я, де й коли вмирати...
Не осмілюсь час в потім одкладати [4, 35].*

З позицій психологізму Даміан Наливайко висуває ідею життєвого краю як межі, за якою слідує «слава у світлі», «безсмертя» особистості й увічнення її справ та вчинків у гідній пам'яті нащадків «живою славою». Йдеться про розуміння поняття значимості особистості у прямій залежності від її особистих якостей, які потрібно постійно розвивати і вдосконалювати. Аналізуючи пізніші періоди розвитку літератури, можна простежити паралель із мотивами «сродної праці» Г.Сковороди. Індивід лише за умови реалізації творчих задумів, може стати справжньою людиною, реалізувати своє земне покликання.

Вникнувши у сутність обґрунтованого поетичного прийому, можемо виокремити специфічну для українських теренів барокову рису, що значно

виходять за класичні рамки сприйняття течії. Українське бароко в якості нового ренесансно-реалістичного «знаку доби» актуалізовує героїко-стоїстичну складову понять «смерті» і «безсмертя», втілюючи це у неодмінну реалізацію «слави у світі мирському» задля здійснення божого задуму. Зі сказаного логічно випливає і той факт, що у творах Д.Наливайка бароковість не є секуляризованою, на відміну від європейських зразків.

Інший вірш автора *«До того, хто доброго сумління»*, що написаний у формі послання, як найвищу чесноту людини, підносить «добре сумління» - совість, внутрішній моральний стержень, як прийнято говорити нині. Такі думки поета висвітлюють головну естетичну тезу з акцентом на духовність: найцінніше у світі – людина, причому така, яка живе у злагоді з сумлінням, не має гріха, тобто – є прикладом благочестивості, вірності обраному шляху. Автор розглядає людину у двоякому ракурсі: як істоту релігійну (здатну до спілкування з Богом) та істоту етичну (здатну до діяльності за загальнозрозумілим критерієм добра).

Твір свідчить про те, що авторові був близький мотив розмаїтості людських прагнень, який, як стверджує Л.Ушкалов, «характерний для європейської літератури, починаючи з часів античності» [8, 44]. Для прикладу дослідник наводить вислови з Горація: «Врешті у різних людей – і смаки й уподобання різні», «Дивно : в тім житті, хоч таке коротке, скільки цілей в нас» [2, 46]. Тому можна зробити висновок, що на терені давньої української літератури вказаний твір Даміана Наливайка, можна сприймати у дусі «християнського менторства»[8, 44].

Проводячи аналогію із загальноприйнятими європейськими тлумаченнями естетичних засад бароко, наведемо приклад іншої поезії *«До того ж читача»*:

Як добрий ти будеш, то слава пригідно

В нащадку завітне, не зникне безслідно[4, 36].

У наведених рядках закладено розуміння педагогічної концепції виховання поколінь, що пронизана патріотизмом з пріоритетом

гуманістичних вартостей. Любити себе і нащадків – значить керуватися засадами справедливості, шанувати права і свободи людини в цілому, дотримуючись шанобливості і передаючи свій життєвий досвід молодому поколінню. Отже, автор стверджує, що людина розумна і вільна, що живить свою духовність доброчинністю і чеснотами, сприяє налагодженню єдності між родинними гілками, дотримується миру і злагоди у всьому, зможе повноцінно реалізуватися і у нащадках.

Моральні настанови у цьому ж творі Даміан Наливайко прагне висловити у формі афористичних думок:

*Як син ти, наслідуй благого вітця,
Як батько, наси, бо твоя це вівця [4, 37].*

Гуманістичні бачення Даміана Наливайка одним із засобів морального впливу на людину передбачають виховання чеснот. Чеснота, як категорія гуманізму, є важливим складником процесу морального виховання.

Моральні чесноти – це внутрішньоособистісний регулятор, який встановлює владу розуму над волею в душі індивіда.

Ще одним вагомим пунктом естетичної концепції бароко, яка представлена у поезіях Даміана Наливайка, є поняття правдивої свободи духу, що вимагає морального ладу. Згідно з гуманістичними концепціями Даміана Наливайка, людина, що виховує у собі чесноти, має можливість вільно розвиватись, удосконалюватись, у всій повноті розкривати свою індивідуальність. Йдеться передусім про лад у сфері цінностей, лад правди і добра, віру у святі цінності, у власну гідність, Бога.

Рядки з того ж вірша «*Про час*» вкотре підтверджують, що справжня цінність людського життя полягає у вимірах зробленого:

*Даруй ми то прочитати и учинити,
о що бы мя там юж не могли обвинити [8, 516].*

Порушення у світі основних прав людини, тобто свободи духу, свідчить про проблему вибору людини. Проблема вибору, виходячи із поезій Даміана Наливайка, можна віднести до етичної площини. Пояснюється це

тим, що свобода людської волі найповніше виявляється у моральності через повинність. Воля людська не повинна бути обмеженою у своїх поривах, але водночас мусить шукати добра, яке суголосо самій природі людських прагнень. Таким чином автор наголошує на зобов'язальній потребі людини у творенні благочестивих справ. Зауважимо, що у філософській світоглядній позиції Д.Наливайка бути вільним, означає використовувати власну свободу відповідно до того, що істинно добре, а також – бути «людиною для інших» [12, 10]. Саме ж людське життя автор розглядає як прагнення до свободи через правду.

На підтвердження сказаного наведемо такі рядки із поезії «До того, хто доброго сумління», де згадується основа християнського вчення про благородні наміри людини:

*...СумнѢньє — чистець в чоловѢка,
слухаєт личбы з всего вѢка.
Не будеш сужен, злости не мѢй,
А еслись винен, прѢти не смѢй.
И наименшій грѢх тут поправуй,
на всемирный суд не zostавуй,
Бо если ся там грѢх найдет в тобѢ,
то сам zostанеш неправ собѢ...*[8, 518]

Інший уривок із поезії «До того, хто читає/читача» засвідчує необхідність схиляння перед канонами віри, що унормовують духовний світ людини:

*А ты православія мужайся, народе,
небесный цар завше с тобою єст и буде!*[8, 517]

Любов до Бога, потяг до сфери трансцендентного, що задає напрямок людському життю, веде до гармонії зі всесвітом. Це забезпечує вищу єдність, подолання відчуженості і самотності людини.

Іншою домінантою гуманістичного світогляду, що значним чином відобразилася у доробкові Даміана Наливайка була ідея людини, чия

цінність визначалася не шляхетним походженням чи багатством, а особистою доброчесністю, фізичною і моральною довершеністю, реалізацією творчих можливостей. Прикметною рисою раннього періоду формування бароко є тяжіння митців до компліментарного возвеличення у своїх творах певних історичних осіб. Це робиться з метою менторського напучування великих світу цього на конкретні вчинки задля блага країни, інших людей. У творчості Даміана Наливайка таким є славний рід князів Острозьких. Для автора їх імена та звернення до опису їх славетних діянь (*«На старожитній клейноді ясно світлих та вельможних князів Острозьких»*) – це своєрідне прагнення утвердити віру в здатність людини докорінно змінити світ, який, на думку інших, «цього зовсім не потребує, оскільки він – втілення божественної мудрості»[3, 91]. Розкриття свого «Я» досягається людиною через здійснення земного призначення, шляхом реалізації своїх творчих можливостей, тобто через служіння собі, державі, загальному суспільному добру. Саме тому Даміан Наливайко прославляє князя Острозького, його сина Януша за воєнні подвиги, державну мудрість, акцентуючи при цьому не лише на вмінні «не лише мечем вершити діла державні, але і до дипломатії вдаючись».

І релігійний і світський світоглядні ідеали Даміана Наливайка були не споглядальними, а творчими, діяльними, активними, володіли гуманістичним наповненням.

Даміан Наливайко постає перед сучасним читачем, як людина, якій близька і зрозуміла первісна, майже антична, любов до всього живого і земного, водночас його душу переповнює потяг до небесного, вічного, неминучого. Безперервне прагнення, пошук, пробудження кращих рис, возвеличення первинних людських чеснот, любов до ближнього, - своєрідні форми прояву сутності гуманізму. Досягнення щастя не у розумінні подолання перешкод, а через постійну діяльність – наріжна ідея вираження зреалізованості людини. Виводячи на провідні позиції державних мужів, автор не вдається лишень до методичного вихваляння і оспівування чеснот, а

спрямовує людину/читача на шлях розумних самообмежень і свідомого самоконтролю. Серед іншого поетові імпонувала також ідея рівності представників усіх станів перед законом, який також мислиться не у правовій, а у суто моральній площині.

Література:

1. Кашуба М. Гуманістичні та реформаційні ідеї в українській літературі II пол. XVII ст. /Європейське Відродження та українська література XIV- XVIII століть. – К., Наук. думка, 1993. – С.65.
2. Квінт Горацій Флакк. Твори. / Квінт Горацій Фланк. – К., 1982. – С.46.
3. Колосова В. Традиції Київської Русі і українська поезія XVI- XVIII ст. /Літературна спадщина Київської Русі XVI- XVIII ст: [зб.статей]. – К., 1981. – С.91.
4. Марсове поле. Книга перша. Героїчна поезія України X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – С.37.
5. Микитась В. Українська література XIV- XVII ст./ В.Микитась. – К., 1988. – С.25.
6. Сидоренко Г. Віршування в українській літературі. / Г.Сидоренко – К., 1962.- С.27
7. Ушкалов Л. Світ українського бароко. / Л. Ушкалов – Харків, 1994. – С.44.
8. Українська поезія XIV- XVII ст. [антологія]. – К., 1988.
9. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. / Д.Чижевський — К., 1992. — 230 с.
10. Шевчук В. Героїчне у поетичному діє писі народу. //Марсове поле. Книга перша. Героїчна поезія України X - половини XVII ст. [уклад. М.Василенко]. – К., 1988. – С.7.
11. Яременко В. Українська поезія першої половини XVII ст.// Українська поезія XVII ст. [антологія] – К., 1988. – С.10.

Анотація

У статті авторка розглядає питання функціонування раннього бароко у творчому доробкові острозького культурно-освітнього діяча XVI–XVII ст. Даміана Наливайка. Детально проаналізовано гуманістичну концепцію поета, його естетичні принципи, релігійні та світські світоглядні ідеали, що знайшли своє відображення у творах.

Ключові слова: бароко, гуманізм, творчість, естетичні погляди, образ.

Summary

In the article analysed the individual aesthetics of literary creation of Damian Nalyvayko, a well-known representative scientific centre of Ostroh (the end of the XVI th – the beginning of the XVII th centuries), religious and secular ideals, that are reflected in the creations.

Key words: Baroque, humanism, creation, aesthetics looks, image.